

АЗƏРБАЈЧАН ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫ
ШƏРГШУНАСЛЫГ ИНСТИТУТУ
"ИРШАД" ИСЛАМ АРАШДЫРМАЛАРЫ МƏРКƏЗИ

ТƏРЛАН ГУЛИЈЕВ

ƏРУЗ ВƏ ГАФИЈƏШУНАСЛЫГ
ТАРИХИ
(VIII–XVI əsrлər)

Ўзбекистон алим ва кўзи
чигсан Рўшн муаллими
Тўрпақдан
Коринти 2 декабр
1998

БАКЫ-1998

**Азәрбајҹан Республикасы Емләр
Академијасы Шәрғшүнаслыг институту
Елми Шурасынын гәрары илә чап олунур**

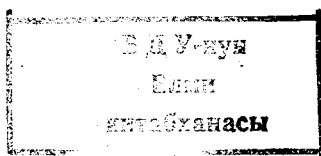
8(01)
+ Г 82

Елми редакторлары:

**филолокија емләри доктору, профессор
Васим Мәммәдәлијев
фәлсәфә емләри доктору, профессор
Рафиг Әлијев**

Рәјчи:

**филолокија емләри доктору
Чәннәт Нағыјева**

237331

070

© “Әбилев, Зејналов вә оғуллары”

© “Иршад” мәркәзи

*Мүәллимим, көркәмли әрузшүнас
Әкрәм Чөфәрин әзиз хатирәсинә
итһаф едирәм*

ӨН СӨЗ

Бу күн Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығында классик Шәрг поетикасынын нәзәри әсасларынын, онун мејдана кәлмә сәбәбләринин, инкишаф мејлләринин өјрәнилмәсинә марағ олдугча бөјүкдүр. Сөзсүз ки, классик Азәрбајчан әдәбијјатынын бу нәзәри-естетик әсаслар үзәриндә јаранмасы вә дүнја әдәбијјатшүнаслығында бу саһәјә олан мејл әдәбијјатшүнаслығымыза да өз тәсирини кәстәрмиш вә бу проблем бүкүнкү шәргшүнаслығ елмимизин гаршысында дуран, өз һәллини кәзләјән ән мүһүм елми истигамәтләрдән биринә чеврилмишдир. Бу да ајдындыр ки, бу чүр чидди проблемләр дә мөһз мүасир дүнја әдәбијјатшүнаслығ елминин төләбләри сәвијјәсиндән арашдырымалы, өјрәнилмәлидир. Бу мөнада Азәрбајчан шәргшүнаслығынын өзүнәмәхсус наилијјәтләри, ән'әнәләри вардыр. Тәкчә ХХ әсрин көркәмли поетик вә әрузшүнасларындан бири олан Әкрәм Чөфәрин вә онун "Әрузун нәзәри әсаслары вә Азәрбајчан әрузу" адлы фундамента тәдгигатынын адыны чәкмәк кифајәтдир ки, әдәбијјатшүнаслығымызын сон ониликләрдә әлдә етдији наилијјәтләр кәз өнүнә кәлсин (37). Һәгигәтән дә, Әкрәм Чөфәр мүасир елмин төләбләри сәвијјәсиндән арашдырдығы ады чәкилән әсәри илә дүнја шәргшүнаслығ елминдә Шәрг поетикасынын голларындан бири-әруз барәдә олан бошлуғу долдурмуш, Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығында исә бу саһәнин өјрәнилмәсинин елми әсасларыны гојмушдур. Лакин бу да ајдындыр ки, Әкрәм Чөфәрин бу әсәри нә гәдәр уғурлу олса да, јалпыз бир проблеми әһәтә етмиш, бир мөвзунун нәзәри мәсәләләринин һәлли илә кифајәтләнмишдир. Әрузун исә бир естетик, фәлсәфи, поетик категорија кими өјрәниләси, хүсусилә Азәрбајчан әдәбијјаты вә әдәбијјатшүнаслығы илә бағлы проблемләри һәлә чохдур.² Бу мөнада бу китаб белә проблемләрдән биринә-әруз вә гафијәшүнаслығ

тарихинин өјрөнилмөсүнө һәср едилиб. Сөзсүз ки, кичик һәчмли бу әсәрдә әруз вә гафијәшүнаслыг тарихинин бүтүн проблемләрини, инчәликләрини әһатә етмәк имкан харичиндәдир. Лакин бунунла белә биз бу мөвзунун бүтүн әсас һәгтәләринә тохунмаға, онлары һәлл етмәјә чалышмыш, проблемин мејдана чыхма сәбәбләри, инкишаф истигамәтләри, нәзәри әсаслары, әруз вә гафијәшүнаслыг тарихиндә мүһүм рол ојнамыш ән көркәмли шәхсијјәтләр вә онларын мулаһизәләри һаггында охучуда ајдын, елми вә һәртәрәfli тәсәввүр јаратмаг истәмишик. Лакин јәгин бу мөвзу үмумијјәтлә бүтөв шәкилдә илк дәфә ишләндијиндән вә мәнбәләрин әддә едилмәси бахымындан јаранан чәтинликләр нәтичәсиндә гүсурлардан да хали дејилдир. Бу мәнәда өз тәнгиди фикирләрини бизә сөјләјән мütәхәссисләрә габагчадан тәшәккүрүмүзү билдиририк.

Китаб тәкчә шәргшүнаслар дејил, кениш мәнәда филологлар үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

КИРИШ

"Инсанларын ше'ри Хәлил
доғулана гәдәр дә дүзкүн иди".
VIII әср намә'лум әрәб шаири

Әруз вә гафијәнин Шәрг ше'ринин ајрылмаз поетик төр-киб һиссәләри олмасы онларын нәзәри әсасларынын әсрләр боју өјренилмәсинә сәбәб олмушдур.³ VIII әсрдән е'тибарән Шәргин вә ејни заманда әрәб хилафәтинин ишғалы алтында олан Гәрб өлкәлеринин мүхтәлиф милләтләринә мөхсус алимләр дөстәси әруз вә гафијәнин нәзәри әсаслары илә мөшғул олмуш, әруз вә гафијәнин әрәб, фарс, түрқдили халғларын поезијасында мејдана чыхан хүсусијәтләрини арашдырараг, бу барәдә бир-бириңдән гижмәтли әсәрләр јазмышлар. Бу әсәрләр о гәдәр чидди вә елми характер дашымышдыр ки, нәтичәдә Шәрг филоложи елми-нәзәри фикринин хүсуси бир саһәси-орта әсрләр Шәрг алимләринин өз тә'бирләринчә десәк әруз вә гафијә елмләри мејдана кәлмишдир. Бу мә'нада орта әсрләрин Шәрг шаирләри әруза һәмишә бир сәнәт, Шәрг алимләри исә елми-нәзәри әсаслара малик чидди бир елм саһәси кими бахмышлар. Нәзәри шәкилдә системә салындығы замандан е'тибарән Шәрг филолокијасынын бир голуна чеврилән әруз вә гафијә елмләри һәлә орта әсрләр Шәрг мүәллифләринин өзләри тәрәфиндән гызғын тәдгигат объект олмуш вә онлар Хәлил ибн Әһмәдин јаратдығы бу нәзәри системләрин маһијәтини аңламаға чалышмагла јанашы, сонрадан бу нәзәри тә'лимләри инкишаф да етдирмишләр.

Әрузун бир везн вә елм кими нәзәри маһијәти тәгрибән XVII-XVIII әсрләрдән е'тибарән Ф.Гваданоли, С.Клерикус, У.Чоунс, А.Силвестр де Саси, Г.В.Фрејтаг, Г.Евад, Ј.Г.Венрихс, А.Коссен де Персевал, В.Алвардт, Т.Нјөлдеке, И.Голдзиһер, С.Гујар, Г.Вејл, Г.Јакоб, М.Һартман, Г.Һелшер кими Авропа алимләринин дә дигтәтини чәлб етмиш, онлар әрәб ше'ринин, хүсусилә дә әрузвезнли әрәб ше'ринин тәшәккүл вә инкишаф тарихи һагтында өз фикирләрини сөјләмәклә јанашы, үмумијәтлә әруз везнинин вә елминин бир нәзәри систем кими маһијәтини дә бу әсаслар үзәриндә аңламаг

истәмишләр. XIX әсрин соңу XX әсрин әввәлләриндә В.Р.Розен, Д.Г.Кинзбург вә Ф.Е.Корш кими көркәмли рус шәргшүнаслары да бу мубаһисәләрә гошулмуш, әрәб шәринин тәбиәти, әруз вәзининин вә елминин маһижәти һагтында өз мубаһизәләрини билдирмишләр. XX әсрин 20-30-чу илләриндән сонра да бу сәпкили тәдгигатлар истәр Гәрби Авропада, истәрсә дә Русијада давам етдирилмиш вә һал-һазырда да давам етмәкдәдир. Бизчә, орта әсрләр Шәрг алимләриндән фәргли олараг Авропа вә рус алимләринин тәдгигатларынын бу истигамәтдә апарылмасынын әсас сәбәби оларын әрәб шәринин вә бу шәрин вәзни һагтында олан тәлиминин маһижәтини дәриндән анламаг истәјидир ки, олар әрәб дилини вә әрәб шәрини бир шәргли кими дујмадылары вә олара Авропа шәринин мејарларындан јанашдылары үчүн һәмишә чәтинлик чәкмиш, тәдгиг етдикләри проблем барәдә мүхтәлиф вә бәзән бир-биринә зидд консепсиялар ирәли сүрмүшләр.⁴

XIX әсрин орталарындан етибарән бу күнә кими истәр Гәрб вә истәрсә дә Шәрг өлкәләриндә әруз вә гафијәнин нәзәри әсаслары, әрәб шәринин өзүнәмәхсус хүсусијјәтләри даһа чидди шәкилдә мүхтәлиф истигамәтләрдән арашдырылса да, әрузун вә гафијәнин нәзәри әсаслары һагтында олан орта әсрләр Шәрг мұәлифләринин әсәрләри, башга сөзлә десәк әруз вә гафијәшүнаслыг тарихи индијә гәдәр ләзыми сәвијјәдә өјрәнилмәмиш галыр. Доғрудур, сон ониликләрдә әрузун вә гафијәнин нәзәри әсаслары һагтында, һәмчинин әрәб вә фарс әруз вә гафијәшүнаслыг тарихи барәсиндә ажры-ажры әсәрләр мејдана кәлсә дә, үмүмијјәтлә әруз вә гафијәшүнаслыг тарихи бүтөв вә кениш шәкилдә һәлә дә арашдырыламамышдыр.⁵ Бу бахымдан орта әсрләр Шәрг филолокијасынын бир голу олан әруз вә гафијәшүнаслыг тарихинин тәшәккүл вә инкишаф јолларыны өјрәнмәк олдугча бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Бу, илк нөвбәдә бу нәзәри системләрин маһижәтини даһа дәриндән анламаға имкан вермәклә јанашы, һәмчинин Шәрг елминин һәлә VIII әсрдә вәзн вә гафијәнин нәзәри әсаслары һагтында елмидәби вә фәлсәфи-естетик бахымдан нечә мүкәммәл вә һәр-тәрәфли системә малик олдугуну да нүмајиш етдирир.

VIII әсрдән-әрузун вә гафијәнин нәзәри әсасларынын јарадычысы олан Хәлил ибн Әһмәдин бу нәзәри системләри јаратдығы вахтдан етибарән әрузун вә гафијәнин нәзәри әсаслары һагтында ирили-хырдалы јүзләрлә, бәлкә дә минләрлә әсәр јазылмышдыр. Онлардан бөјүк бир гисми әсрләрин гаранлығында итиб-батараг дөврүмүзә гәдәр кәлиб

чатмамышдыр. Лакин бизе келиб чатан эсэрлэр сырасында орта эсрлэр көркөмли Шәрг алимләринин гөлөмләринә мөхсус эсэрләр дө вардыр. Бунлардан Ибн Әбд Рәббийн "Әл-Игд әл-фәрид" (11), Ибн Рәшигин "Әл-Умдә фи мөһасин әш-ши'р вә әдәбиһ вә нәгдиһ" (12), Саһиб бин Әббадын "Әл-Игна фи әл-әруз вә тәхрич әл-гәвафи" (23), Катиб Хәварезминин "Мөфатәһ әл-үлүм" (25), Хәтиб Тәбризинин "Әл-Кафи фи әл-әруз вә әл-гәвафи" (26), Зәмәхшәринин "Әл-Гистас әл-мүстәгим фи елм әл-әруз" (9), Шәмсәддин Мөһөммөд бин Гејс әр-Разинин "Әл-Мө'чөм фи мө'әјир әш'ар әл-Өчөм" (27;27а), Нәсирәддин Тусинин "Ми'јар әл-әш'ар" (16;18;19), Сирачәддин Сөккакинин "Мифтаһ әл-үлүм" (24), Әбил Чөјш Әндөлүсинин "Әруз әл-Әндөлүси" (8), Вәһид Тәбризинин "Рисалеји-чөм'и мүхтәсәр" (6), Әбдүррәһман Чаминин "Рисалеји-әруз", "Рисалеји-гафијә" (1), Әлишир Нөваинин "Мизан әл-өвзан" (3;28), Зөһирәддин Мөһөммөд Бабурун "Мүхтәсәр" (4;5) эсәрләринин вә башгаларынын адларыны чөкмөк олар ки, бу эсәрләр әруз вә гафијәшүнаслыг тарихиндә әһәмијјәтли јер тутмагла бәрәбәр әруз вә гафијә тарихинин инкишафында да мүһүм рол ојнамышлар.

Бу эсәрләрдән бизе келиб илк чатаны һөлөлик Х эсрә аид Ибн Әбд Рәббийн "Әл-Игд әл-фәрид" эсәридир. Бу эсәрләрин-әруз вә гафијәнин нөзәри эсәсләри һаггында јазылан эсәрләрин һамысынын ән характерик хүсусијјәти онларын мөһз дилчилик нөгтеји-нөзәриндән вә Хәлилин гојдуғу принципләр үзрә ән'әнә шөклиндә јазылмасындадыр ки, бу да илк бахышда онларын чансыхычы, гуру вә гејри-орижинал тә'сир бағышламаларына сәбәб олур. Бу, һәгигәтән илк бахышда беләдир. Сырф дилчилик вә сәрт ән'әнәләр үзәриндә јаранан эсәрләр башга тә'сир дө бағышлаја билмәз. Лакин бу эсәрләри дигтәтлә нөзәрдән кечирдикдә онларын һәр биринин өзүнөмөхсус чәһәти олдуғу мүөјјәнләшир ки, бу да нәтичә е'тибарилә онларын әруз вә гафијәшүнаслыг тарихиндә өзүнөмөхсус јер тутмаларына сәбәб олур. Бу эсәрләрдә ән'әнәви хүсусијјәтләр о гәдәр кәскин характер алыр ки, бә'зән нөзәри мәсәләләрин ән'әнәви изаһындан әләвә поезија нүмунәләриндән кәтирилән иллюстратив материаллар да бир эсәрдән дикәринә ејнилә көчүрүлүр. Хүсусилә, Хәлил ибн Әһмәдин бу вә ја дикәр бөһрин, гөлибин изаһы үчүн нүмунә вердији ше'р парчалары әрәб әрузундан бөһс едән һәр бир эсәрдә ејни илә тәкрарланыр.

Лакин ејни заманда бу эсәрләр мүхтәлиф мөгсәдләрлә, мүхтәлиф шөкилдә, мүхтәлиф савада, ихтисаса, дүнјакөрүшө малик алимләр төрөфиндән јазылдығы вә һәр бир эсәр өз

дөврүнүн вә өзүнөгөдәрки заманын нәзәри вә бәдии төчрүбә вә нәтичәләрини үмүмиләшдирдији, ән әсасы исә езләриндә аз да олса, јени елми кејфијетләр дашыдыглары үчүн өзүнәмәхсус чәһәтләрлә мејдана чыхыблар ки, бунларын да үзәриндән сүкутла кечмәк олмаз.⁶

Мә'лумдур ки, әрузун вә гафијәнин илк дәфә әрәб ше'риндә мејдана чыхан хүсусијетләри алимләр тәрәфиндән үмүмиләшдирилмиш, нәзәри шәклә салынмышдыр. Бу мә'нада VIII-XIII әсләр даһа чох әрәб әруз вә гафијәсинин нәзәри әсасларынын өјрәнилдији дөврдүр. Сонралар әруз вәзни вә әрәб ше'ринин гафијә хүсусијетләри фарсдилли поезијада да ишләндији үчүн тәгрибән XI әсрдән е'тибарән фарслар әруз вә гафијәнин фарсдилли поезијада мејдана чыхан ганунаујгунлуларыны нәзәри шәкилдә системләшдирмишләр. XV-XVI әсләрдә исә бу иши түрқдилли халгларын нүмајәндәләри көрмүш, лакин анчаг әрузун бир вәзн кими түрқдилли поезијада мејдана чыхан өзүнәмәхсуслуларыны өјрәнишләр. Елм әләми һәләлик гафијәнин түрқдилли ше'рдә мејдана чыхан хүсусијетләри һаггында орта әсләрә мәхсус һеч бир әсәр танымыр.

Бу мә'нада биз дә әруз вә гафијәшүнаслыг тарихинин бу инкишаф ганунаујгунлуларыны изләмиш, әввәл әрәб, сонра фарс, даһа сонра исә үмүмтүрк әруз вә гафијәшүнаслыг тарихини арашдырмышыг.

ЭРЭБ ЭРУЗ ЕЛМИ

"Мөшһур эрәб филологу Әсмәи эрузу Хәлил ибн Әһмәддән өјрәнмәк истәсә дә өјрәнә билмәмиш, тәһсилини јарымчыг гојуб кетмишдир".

Орта әср мәнбәләриндән

VII әсрдә Эрәбистан јарымадасында ислам дининин мејдана кәлмәси сонралар бүтүн Јахын Шәрг халгларынын тарихиндә мүнүм рол ојнадыгы кими, әрәбләрин езләринин дә һәјатларында дөнүш нөгтәси оладу. VII әсрдән сонра әрәб елми, әдәбијјаты, мөдәнијјәти јени бир инкишаф мәрһәләсинә гәдәм гојду. Белә ки, VII әсрдән сонра јаранан елм, мөдәнијјәт абидәләри Чәһилијјәт дөврүндә јазылымыш әсәрләрдән өз инкишаф вүс'әти илә сечилдији кими, ејни заманда өз идеја-мәзмун хүсусијјәтләринә көрә дә фәргләнирди. Хүсусилә ислам дининин әсас абидәси олан, классик әрәб дилиндә јазылымыш Гур'анын истәр мұхтәлиф гәбиләләрә мәнсуб әрәб ләһчәләриндә данышан әрәбләрин езләринин, истәрсә дә, ислам динини гәбул етмиш башга халгларын дүзкүн охуја билмәси әрәб дилинин әсасларынын елми шәкилдә өјрәнилмәси вачиблијини мејдана чыхарырды. Бунунла әлагәдар олараг һәлә исламијјәтин илк дөврләриндән бөјүк бир алимләр дәстәси әрәб дилинин гајда-ганунларыны елми шәкилдә өјрәнмәјә башлајыр вә бу дилин һамы үчүн әсас ола биләчәк ганунларыны јаратмаға чалышырдылар. Эрәб дилчилик елминин илк көркәмли нүмәјәндәләриндән сајылан Ибн Әбу Исһаг әл-Һадрами, Әбу Әмр бин әл-Әла, Иса бин Әмәр әл-Сәгәфи, Јунис бин Һәбиб, Хәлил ибн Әһмәд, Әбул Хәттаб әл-Әхфәш әл-Әқбәр, Сибәвәјһи, Әл-Әхфәш әл-Әвсәт, Әли бин Һәмзә әл-Кисаи, Јәһја бин Зијад әл-Фәрра вә башгалары әрәб дилинин ганунлары һагтында көзәл әсәрләр јазмыш, бу дилин нәзәри әсасларыны өјрәнмәјә чалышмышлар. Һәмчинин өз дөврләринин тәкчә дилчиләри дејил, кениш мәнәда филологлары олан бу алимләр бә'зән јери кәдикчә өз әсәрләриндә истәр исламдан әввәл

Чаһилијјет дөврүнүн, истәрсә дә өз дөврләринин шаирләринин јарадычылыгына мүрачиәт едир, өз нәзәри фикирләрини онларын јарадычылыгына әсасында изаһ етмәјә чалышырдылар. Бәзи дилчиләр исә һәтта даһа ирәли кәдәрәк, бәзән дил гәјдаларыны поздугларына кәрә шаирләри тәнгид дә едирдиләр. Мәсәлән, илк әрәб дилчиләриндән олан Иса бин Әмәр әл-Сәгәфи (710-770) Чаһилијјет дөврүнүн илк бөјүк шаири Набигәни шә'рләриндә гафијә хатиринә һал әләмәтләрини поздуғу үчүн мәзәммәт етмишдир.⁸ (44,21) Беләликлә, илк әрәб дилчиләри өз әсәрләриндә дил фактларына даһа кениш шәкилдә әсастанмағ үчүн әрәб дилинин әсас абидәси олан Гур'анла јанашы Чаһилијјет дөврүнүн вә өз дөврләринин шаирләринин јарадычылығына, шифаһи халғ әдәбијјаты нүмунәләринә сөјкәнмәјә чалышыр, хүсусилә Чаһилијјет дөврүнүн поезијасыны топламаға ајрыча мағар кәстәрдиләр. Мәсәлән, јенә дә илк әрәб дилчиләриндән олан Әбу Убејдә Мә'мәр бин әл-Мусәнна әл-Тејми (728-825) әрәбләрин гәдим тарихи, аталар сөзләри, надир ишләнән ифадәләри, әдәбијјатына даир зәнкин материал топламыш (44,35), Јунис бин Һәбиб (710-798) мөшһүр әрәб шаирләринин әксәријјәтинин шә'рләрини әзбәрдән билмиш, ондан "Чаһилијјет дөврү шаирләриндән һансынын даһа бөјүк сәнәткар олдуғуну сорушдугда о, образлы шәкилдә: "Имрулгәјс ат белинә миндији, Набигә горхдуғу, Зүһејр севдији, Әл-Әша исә шәнләндији заман ән кәзәл шаирдир" демеш, "о дөврүн мөшһүр әрәб шаири Мәрван бин Әбу Нәфсә бир чох шә'рини әввәлчә Јунис бин Һәбибә охумуш, о бәјәндиқдән сонра башгаларына кәстәрмишдир" (44,22-23). Бу хүсусијјәт демәк олар ки, бүтүн илк әрәб дилчиләри үчүн сәчијјәви олмушдур.⁹

Исламијјәтин илк әсрләриндә елмлә јанашы поезија да хүсуси бир вүс'әтлә инкишаф едир, поезијанын чәмијјәтдәки ролунун кетдикчә артмасы илә әләгәдар оларағ исламијјет дөврүнүн илк бөјүк шаирләри мејдана чыхырды ки, онлар да тәкчә идеја-мәзмун бахымындан дејил, һәмчинин сәнәткарлығ хүсусијјәтләринә кәрә дә Чаһилијјет дөврү шаирләриндән фәргләнирдиләр. Беләликлә, шаирләрин дилдән нә шәкилдә истифадә етдикләрини, онларын һансы үслуби кејфијјәтләрлә бир-бириндән фәргләндикләрини өјрәнмәји гаршыларына мөгсәд гојан алимләр истәр-истәмәз сәнәткарлығ мәсәләләринә дә тохунур вә бу барәдә һәтта ајрыча әсәрләр јазмаға чалышырдылар. Һеч дә тәсадүфи дејил ки, әсәрин сәнәткарлығ хүсусијјәтләриндән данышаркән гаршыларына шаирләрин мөһз дил фактларындан нә шәкилдә истифадә етдикләрини өјрәнмәк мөгсәдини гојан бу алимләр илк нөв-

бөдө дилчи олмуш вә сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини дә, һәтта вәзн вә гафијә мәсәләләрини дә бу нөггәји-нәзәрдән тәдгиг етмишләр. Гејд етмәк лазымдыр ки, сәнәткарлыг, вәзн вә гафијә мәсәләләринә јанашмагда илк әрәб дилчиләринин әсәрләриндә өзүнү кәстәрән бу мөвгә узун мүддәт јеканә мејар олмушдур.

Беләликлә, артыг исламијјәтин илк әсрләриндә дилчиликлә јанашы филолокија елминин бир голу олан, әсәрләрин сәнәткарлыг хүсусијјәтләриндән бәһс едән поетика-әруз, гафијә, бәди', бәјән, нөгдүш-шә'р вә саирә елмләр дә инкишаф етмәјә башлајыр. Вә бүтүн Шәрг поетикасы тарихиндә дә бәди' елминин јарадычысы әкәр Ибн әл-Мө'тәзз¹⁰, бәјән елминин јарадычысы әл-Чаһиз¹¹, әдәби-бәдии тәнгидин баниси Гүдәма ибн Чәфәр¹² һесаб олунурса¹³, әруз вә гафијә елмләринин нәзәри әсаclarыны јарадан мөшһур әрәб алими Хәлил ибн Әһмәд (718-790) сајылыр.

"Хәлил дүнја нәмәтләриндә кезү олмајән, јохсул һәјат тәрзи кечирән, аза гане олан, тәрки-дүнја бир адам олмушдур. Шакирди Надр бин Шумејјил демишдир: "Хәлил Бәсрәнин касыб комаларындан бириндә јашајыр. Онун бир гәпији белә олмадыгы һалда достлары ондан өјрәндикләри емлә дәвләт газанырлар."(44,24) "Надир исте'дада малик олан Хәлил дөврүнүн биликләринә кезәл јијәләнмишдир. Бә'зи мүтәхәссисләр белә һесаб едирләр ки, Хәлил сирјани дилини билдији үчүн исламы гәбул етмиш, башга халғарын мәдәнијјәти илә танышлыг имканы әлдә етмиш, Аристотелин мәнтигинә, Јуналарын мусиги нәзәријјәсинә вә һиндиләрин фонетик тә'лиминә беләд олмушдур. Тәсадүфи дејилдир ки, И.Вејсс Хәлилин фонетист, грамматик олмагла јанашы, илк әрәб мусиги нәзәријјәчиси олдуғуну да гејд едир" (44,24). Бу фикри ејни заманда мүасир әрәб алимләриндән һәнна әл-Фәхури дә сөјләмишдир (57,225). "О, филолокија, мәнтиг, ријазијјат вә мусиги илә јанашы һәдис елмини дә јахшы билмиш, мөшһур гареләрдән бири олмушдур. Надр бин Шумејјилин дедијинә кәрә Хәлил Ибн Овндан сонра өз дөврүнүн ән кезәл сүннә (һәдис) билечиси иди.

Хәлил һәјатын мә'насыны биликләрә јијәләнмәкдә, емлә мөшғул олмагда көрмүшдур. Бөјүк алим бу барәдә белә дејир: "Әкәр бу тајфа, јә'ни елм әһли Аллаһын севиб-сечдији адамлар олмаса, демәли Аллаһын досту јохдур." (44,24)

Хәлил узун мүддәт бәдәви әрәбләрин арасында јашамыш, онлардан гәдим поезијаны вә әрәб дилинин инчәликләрини өјрәнмиш, топламышдур.

"Хәлил мәшһур җазычы Ибнул Мүгәффә илә көрүшүб достлашмыш, онун әсәрләри, пәһләвичәдән әрәб дилинә етдији тәрчүмәләрлә, хусусилә "Кәлилә вә Димнә" илә таныш олмушдур. Онларын бир-бири һаггындакы тәәсүраты да гәрибәдир. Хәлилдән Ибнул Мүгәффә барәсиндә сорушдугда: "Онун елми ағлындан чождур," Ибнул Мүгәффә исә Хәлил барәсиндә:" Онун ағлы елминдән чождур" демиләди.

Хәлил әрәб филолокијасы тарихиндә ән көркәмли грамматик, әрәб лексикографијасынын вә ше'р нәзәријәсинин баниси кими мәшһурдур". (44,24) Белә ки, әрәб дилчијәсиндә бир сыра ганунлар онун адыла, гәләмилә бағлыдыр.¹⁴

"Мәнбәләрин вердији мә'лумата көрә Хәлил ибн Әһмәд әруз елминин бинасыны һичри 150-чи (миладидә 767) илдә гојмушдур." (37,40)

Әрәб дилинин, әрәб ше'ринин, мусигисинин инчәликләрини дәриндән билмәси Хәлилә әрузу системләшдирәркән көмәк етмиш вә о, бу ишин өһдәсиндән бачарыгла кәлмишдир. Хәлилин әрузу системләшдирмәси илә бағлы бир нечә рәвәјәт вардыр.¹⁵ Көрүнүр әрәб ше'ринин везнини системләшдирмәк Хәлили һәмишә дүшүндүрмүш, нараһат етмишдир. Надр бин Шумәјил җазыр: "Бир дөфә поезија биличиләри грамматикадан данышараг Хәлилин јанындан кечәркән о: "Бунлара өз әсләри (нәзәријәләри) лазымдыр" демилә вә әрузу јаратмышдыр" (54,197).

Әрәб дилинин, ше'ринин вә мусигисинин инчәликләрини дәриндән билән Хәлил ибн Әһмәд бунлардан чыкыш едәрәк әрәб ше'ринин вә ејни заманда әрәб дилинин ритмик ваһидләрини кәшф едәрәк онлары сәбәб, вәтәд, фасилә адландырмышдыр. Белә ки, онун сәбәб, вәтәд вә фасилә адландырдыгы бу рүкнләр әрәб дилинин ән кичик ритмик нитг ваһидләрини өһатә едир. Башга сөzlә десәк, әрәб дилиндә елә кичик ритмик нитг парчасы жождур ки, бу рүкнләрдән кәнарда галсын.¹⁶

Әрәб дилини фонетика вә ритм бахымындан тәдгиг едән Хәлил ибн Әһмәд әрәб дилиндә адәтән бир һәрәкәли һәрфдән сонра бир һәрәкәсиз, ики һәрәкәли һәрфдән сонра бир һәрәкәсиз вә үч һәрәкәли һәрфдән сонра бир һәрәкәсиз һәрфин кәлдијини мүшаһидә едир. Вә һәрәкәли һәрфдән сонра һәрәкәсиз һәрф кәлдији заман нитгин бир гәдәр динчәлдијини вә дајандыгыны көрүр. Вә мәнз бу фонетик бирләшмәләрин әрәб дилиндә ритм јарадан васитә олауғуну алајыр.¹⁷ Беләликлә, бир һәрәкәли вә бир һәрәкәсиз һәрфин бирләшмәсини сәбәб, ики һәрәкәли вә бир һәрәкәсиз һәрфин бирләшмәсини вәтәд, үч һәрәкәли вә бир һәрәкәсиз

һәрфин бирләшмәсини исә фасилә адландырыр. Даһа сонра әрәб дилинин нитг ахынында вәтәдләрин даһа тез-тез ишләндијини дујан Хәлил вәтәди бу фонетик бирләшмәләр ичәрисиндә даһа күчлү сајыр. (54,201)

Әрәб дилинин вә ејни заманда ше'ринин ән кичик ритмик һиссәләрини кәшф едән Хәлил ибн Әһмәд елә бу анда икинчи кәшфини едир. Әрәб дилиндә әрәб дилинин бүтүн лүгәт фондуну өзүндә әһатә едә билән гәлибләри-баблары, әрузда исә сәбәб, вәтәд вә фасиләләр васитәсилә әрузун әсли тәф'иләләрини јарадыр.¹⁸ Хәлилин бу рүкнләр вә онларын мүхтәлиф комбинасијалары васитәсилә јаратдығы вә әрәб дилинин бүтүн әсас ритмини өзүндә әкс етдирән сәккиз әсли тәф'илә бунлардыр: фә'Улүн- јанашы вәтәд (фә'У), јүнкүл сәбәб (лүн); фА'илүн-јүнкүл сәбәб(фА), јанашы вәтәд ('илүн); мәфА'Илүн-јанашы вәтәд (мәфА), ики јүнкүл сәбәб ('И,лүн); фА'илАтүн-јүнкүл сәбәб (фА), јанашы вәтәд('илА), јүнкүл сәбәб(түн); мүстәф'илүн-ики јүнкүл сәбәб (мүс,тәф), јанашы вәтәд('илүн); мүфА'әләтүн - јанашы вәтәд(мүфА), кичик фасилә('әләтүн); мүтәфА'илүн - кичик фасилә(мүтәфА), јанашы вәтәд('илүн); мәф'УлАтү - ики јүнкүл сәбәб(мәф,У), аралы вәтәд(лАтү).

Әрәб дилиндә адәтән ән бөјүк кәлмәнин һәчминин једди һәрфдән ибарәт олдуғуну дујан Хәлил ибн Әһмәд дә әрузун әсас тәф'иләләриндә олан һәрфләрин сајыны минимум беш, максимум исә једди гәбул едир. Чүнки әрәб әрузунда тәф'илә әрәб дилинин ритмик тәләбинә ујғун олараг анчаг ән ашағысы бир сәбәб вә бир вәтәдин, ән чоху исә ики сәбәб вә бир вәтәдин, јахуд бир кичик фасилә вә бир вәтәдин бирләшмәсиндән ибарәт ола биләр.¹⁹ Хәлил әрузда анчаг сәбәб вә јахуд да анчаг вәтәдин тәкрарындан әмәлә кәлән тәф'иләләрин ритм бахымындан хоша кәлмәјән вә дилдә ишләнмәјән тәф'иләләр олдуғуну дујур. Буна көрә дә Хәлил тәф'иләнин һәчмини мүәјјәнләшдирәркән минимум беш, максимум једди һәрфлә кифајәтләнмишдир. Беләликлә, артыг әрәб дилинин ритми әсли тәф'иләләр васитәсилә нәзәри шәкилдә өз әксини тапыр. Хәлилин гаршысында бир бөјүк проблем галыр. Әрәб ше'ринин мисра һәчмини мүәјјән етмәк. Вә елә бу андача Хәлилин бүтөвлүкдә әрәб елминдә вә әрәб поезијасы тарихиндә етдији дикәр бир нәһәнк ишин маһијәти ачылыр; Хәлил ибн Әһмәд әрәб ше'ринин реформатору кими чыхыш едир. (54,203)

Мә'лумдур ки, әрәб ше'ри узун бир тәкамүл јолу кечмишдир. Тәдгигатчылар әрәб ше'ринин инкишафында үч мәрһәләнин олдуғуну гејд едирләр. Бунлардан биринчиси

синтактик параллелизмә вә бу параллелизмдән доған ритмә, гафијјә әсасланан сәч дөврү, икинчиси сәч ин бүтүн әсас кејфијјәтләрини өзүндә әкс етдирән вә ејни заманда артыг даһа чох әрәб дилинин ритмик гурулушуна, јәни сәбәб вә вәтәдләрә сөјкәнән рәчәз поезијасы вә үчүнчүсү рәчәз дөврүнүн сәбәб вә вәтәд ритмини даһа габарыг вә гәт и шәкилдә өзүндә әкс етдирән вә ејни заманда мисраларын мүйјән һәчминә әсасланан вә үмумијјәтлә, бүтөвлүкдә сәрһәдләри, гурулушу, структуру мүйјән олунаң әрузвәзли ше'р дөврү кими характеризә олунур²⁰ (55). Бу мәнада јенә дә тәдгигатчыларын гејд етдикләри кими әрәб поезијасы артыг V-VI әсләрдән етибарән әрузвәзли поезијанын илкин шәртләрини өзүндә әкс етдирмәјә башлајыр. Вә VIII әсрә гәдәр, јәни Хәлилин јашадыгы дөврә гәдәр бу поезијанын инкишафында бөјүк дәјишикликләр нәзәрә чарпмаса да, һәр һалда сонунчу мәрһәлә јериндә дә сајмыр, мүйјән бир инкишаф јолу кечир. Вә елә бу анда Хәлил бүтүн дүһасы илә әрәб дилиндән вә әрәб поезијасы тарихиндән чыхыш едәрәк өз дөврүнүн вә үмумијјәтлә, әрәб ше'ринин кәләчәк бәдии инкишафыны габаглајараг әрәб ше'ринин вәзнинин нәзәри әсасларыны јарадыр. Бу исә ејни заманда әрәб ше'ринә истәр-истәмәз мүйјән бир гурулушун, структурун, мүйјән мисра һәчминин, форма хүсусијјәтләринин верилмәсилә шәртләнир ки, шүбһәсиз ки, бу да Хәлилин хидмәтләриндән бири сајылмалыдыр. Беләликлә, Хәлил ибн Әһмәд әрәб ше'ринин вәзнинин јарадычысы олмагла бәрабәр, ејни заманда, әрәб ше'ринин реформатору кими дә чыхыш едир, әрузвәзли әрәб ше'ринин форма хүсусијјәтләринин гәтиләшмәсиндә мүһүм рол ојнајыр. Хәлилин дөврүнүн бәдии тәфәккүрүнү нәзәри шәкилдә габағламасынын нәтичәси иди ки, о, бә'зән мүасирләри тәрәфиндән гәбул едилмир вә јахуд да, башга сөзлә десәк, ахыра гәдәр баша дүшүлмүрдү.

Беләликлә, әрәб дилинин вә ше'ринин ритмик һиссәләри рүкнләри әсасында сәккиз вәзндә әрузун әсли тәфиләләрини јарадан Хәлил ибн Әһмәд даһа сонра бу сәккиз әсли тәфилә вәситәсилә әрәб әрузунун он беш бәһринин нәзәри шәкилдә идеал өлчүләрини јарадыр. Һәмин бәһрләр ашағыдакылардыр: тәвил, мәдид, бәсит, вафир, камил, һәзәч, рәчәз, рәмәл, сәри, мүнсәриһ, хәфиф, мұзаре, мұтгәзәб, мұчтәс, мұтгәриб. Бу бәһрләрдән тәвил, бәсит кими бәһрләр һәлә Чәһилијјәт дөврүндә мөвчуд олмушдурса да, бәзиләрини исә (мұзаре, мұтгәзәб, мұчтәс, мұтгәриб вә с.) илк дәфә о тәртиб етмишдир. (37,40) Хәлил ибн Әһмәд бу он беш бәһри өз ритмик рүкн гурулушларынын јахынлығына көрә беш даирә әтрафында

груплашдырыр. Хәлилин групплашдырдыгы беш даирә вә һәммин даирәләрә дахил етдији бәһрләр ашағыдакылардыр: 1) Мүхтәлифә даирәси. Бу даирәжә Хәлилә көрә төвил, мәдид, бәсит бәһрләри дахилдир. 2) Мө'тәлифә даирәси. Бу даирәжә вафир, камил бәһрләри дахилдир. 3) Мүчтәлибә даирәси. Бу даирәжә һезәч, речез, рәмәл бәһрләри дахилдир. 4) Мүштәһибә даирәси. Бу даирәжә сәри', хәффиф, мүнсәриһ, музаре, мүттәзәб, мүчтәс бәһрләри дахилдир. 5) Мүттәфигә даирәси. Хәлилә көрә бу даирәжә жалһыз мүтәгариб бәһри дахилдир.

Хәлил ибн Әһмәдин јаратдыгы даирәләр вә бәһрләр әрәб дилинин вә әрәб ше'ринин бүтүн ритмик имкан вә потенциалыны өзүндә әкс етдирир. Өз зәманәсинин алим вә шаирләринин Хәлили баша дүшмәмәләринин бир сәбәби дә бурадан ирәли кәлирди. Чүнки онлар Хәлилин бәһрләри сырасында практики олараг поезијада ишләтдикләри бәһрләрлә јанашы, поезијада ишләтмәдикләри, бәһрләрин дә нәзәри шәкилдә гәлибләрини көрүрдүләр. Хәлил исә әрәб дилинин ганунлары әсасында нәзәри шәкилдә јаранан бу гәлибләрин, бәһрләрин әрәб поезијасында ишләнмә еһтималы олмасыны сөйләјирди. Амма бунунла белә Хәлил өз нәзәри тәлиминин әсири олараг галмамышдыр. Мәсәлән, о, сонунчу даирәси олан мүттәфигә даирәсинә жалһыз бир бәһри-мүтәгариб бәһрини дахил едир. Һалбуки, бу даирә әсасында мүтәдарик бәһрини дә јаратмаг оларды. Лакин Хәлил бу бәһри нәзәри шәкилдә јаратмагын мүмкүнлүјүнү көрсә дә, онун әрәб поезијасында хоша кәлмәјән бир шеј олачагыны габагчадан билдирмишдир. Һәгигәтән дә, белә олмуш, Хәлилин шакирдинин шакирди, јәни Сибәвејһинин шакирди Әхфәш мүтәдарик бәһрини јарадараг мүттәфигә даирәсинә дахил етсә дә, бу бәһр әрәб поезијасында бир о гәдәр дә кениш јайылмамышдыр.

Ејни фикри Хәлилин дәрдүнчү даирәси, јәни мүштәбиһә даирәсинә дә аид етмәк олар. Бу даирәжә әсасән нәзәри шәкилдә даһа үч бәһр јаратмаг мүмкүндүр. Лакин Хәлил бунларын да әрәб әрузунда ишләк бәһрләр олмајачагыны нәзәрә алараг онлары јаратмамышдыр. Амма сонралар фарс әрузчулары Хәлилин дәрдүнчү даирәси әсасында һәммин бәһрләри јарадараг онлары чәдид, гәриб, мушакил²¹ адландырмыш вә өз поезијаларында ишләтмишләр.²²

Даирәләр васитәсилә әрәб бәһрләринин идеал гәлибләрини јарадан Хәлил әрәб дилинин тәбии интонасијасындан доған хүсусијәтләрә вә шаирләрин зөвләринә көрә онларын һәмишә бу идеал нөвләрдә јазмајачагларыны нәзәрә алдыгы

үчүн бу идеал везнләрин мүхтәлиф нөвләрини дә жаратмыш вә онлары зиһафлар васитәсилә елми шәкилдә әсасландырмаға чалышмышдыр. Беләликлә, Хәлил әрәб шәринин везни һаггында нәзәри шәкилдә мүкәммәл бир систем жаратмышдыр ки, бу системин васитәсилә дә везнин дүз олуб-олмадығыны һәр заман јохламаг олар.²³

Бәзи алимләр Хәлилин әрузун нәзәри шәкилдә системләшдирмәсини јунан дилини билмәси илә, бурадан да куја онун өз тәлимини јарадаркән јунан шәринин тәсири алтына дүшмәси, бәзиләри исә бу тәлимин көкләрини каһ гәдим һинд, гәдим Иран шәринин тәсириндә ахтарырлар ки, әслиндә бу фәрзијјәләрин һеч бир елми әсасы јохдур (37,30—40). Артыг елдә сүбут олунмуш фактдыр ки, Хәлил бәлкә дә бу шәр системләринин нәзәри әсасларыны мүкәммәл билсә дә, өз тәлиминдә һеч бир тәсирә ујмамыш вә әрәб шәринин, дилинин ганунлары әсасында әрәб шәринин везни һаггында тамамилә камил, орижинал бир нәзәријјә јарада билмишдир.

Хәлилин өз дөврүндә вә ондан бир гәдәр сонра јашајыб-јаратмыш шаирләрин Хәлилин тәлиминә мүнәсибәтләри һеч дә бирмәналы олмамыш, белә ки, онларын бәзиләри һәтта бу нәзәријјә гаршы өз етиразларыны билдирмиш, ону гәбул етмәмишләр. "Бу нәзәријјәнин тәртиб олунмасы әрәбләр үчүн о гәдәр көзләнилмәз вә чәсарәтли олмушдур ки, онларда һәтта белә бир суал доғурмушду: һеч нәдән бир шәј јарадан Аллаһын сәләһијјәтини Хәлил ибн Әһмәд позмамышдыр ки?" (40,249). Мәсәлән, сонралар Ибн Кәсир Дәмәшги (вәфаты 1372) Хәлилин дөврүндә дилдә-ағызда долашан белә бир шәри мисал кәтирир ки, "инсанларын шәри Хәлил доғулана гәдәр дә дүзкүн иди" (55,264). Јухарыда гејд етдијимиз кими, Хәлилин һамыја илк бахышда садә көрүнән бу нәзәријјәни јаратмасы әслиндә о гәдәр чәсарәтли бир һадисә олмушдур ки, бәзи шаирләр һәтта бу ганун, чәрчивә әсасында јазыб-јаратмаг истәмәмишләр. Мәсәлән, бир дәфә Бәшшар ибн Бурда (вәфаты 785) бир гәсидәсиндә әрузун нормаларындан кәнара чыхдығыны сөјләдикдә, о, "мән әрузу габагламышам", Әбул Әһәһијјә (вәфаты 825) исә һәмин гүсуру хатырлатдыгда о, "мән әруздан јүксәјәм" чавабыны вермишдир. (55,264)

Тәкчә шаирләр дејил, ејни заманда алимләр дә бәзән Хәлилин бу нәзәријјәсини анламагда чәтинлик чәкмиш,²⁴ бәзиләри исә бу нәзәријјәнин әлејһинә чыхараг ону тамамилә инкар едә билмәсәләр дә, бәзи мүддәаларына гаршы өз етиразларыны билдирмишләр. Белә ки, мәнбәләрин вер-

дији мөлүматта эсасэн илк дөфө Хәлилин өлөҗһинө чыхан, һәтта Хәлилин җаратмаг истәмәдији бир бәһри-мүтәдарик бәһрини җарадан Әхфәш бин Мәс'әдә олмушдур.²⁵ Әхфәш Хәлилин геҗд етмәдији башга бир бәһри ичад етмиш, ону мүтәдарик адландырага әрәб бәһрләринин саҗыны 16-җа чатдырмышдыр. Хәлилин бу бәһр һаггындакы фикирләри дә ма-раглыдыр. "Ондан сорушмушлар ки, фә'Улүнүн сәбәбини ниҗә вәтәдин габагына кечирмәдин, фә'Улүн етмәдин вә бундан әләвә башга бир бәһр җаратмадын? Хәлил бу суала белә ча-ваб вермишдир ки, ибтида (башлангыч) интиһадан (сондан) даһа күчлү олмалыдыр. Бу бәһрин әсли тәф'иләси бир вәтәд-лә (фә'У) бир сәбәбдән (лүн-дән) артыг олмадыгы үчүн ибти-даны зәиф етмәк вә мүтәгарибин әксинә бир башга бәһр чыхартмаг, тәк бир сәбәби тәк бир вәтәддән габага салмаг хоша кәлмәҗән бир шеҗ олар" (37,318). Һәгигәтән, әрәб ди-линин вә ше'ринин эсасында сонралар Хәлилин дедији сөз-ләр дүз чыхмыш, бу бәһр әрәб ше'риндә ишләнсә дә, о гә-дәр дә кениш җаҗылмамышдыр.²⁶

Хәтиб Тәбризи дә "Әл-Кафи фи әл-әруз вә әл-гәвафи" әсәриндә Хәлил илә Әхфәшин бир нечә мәсәлә барәсиндә мүбаһисә етдијини җазыр.²⁷

Әхфәшдән сонра Хәлилин өлөҗһинә чыхан, онун җа-ратдыгы нәзәриҗәдә бә'зи ислаһатлар апармаг истәҗән даһа бир сыра алимләрин-Чәрми²⁸, Ибн Гүтеҗбә²⁹, Зәччач³⁰, Наши'и³¹, Чөвһәри³² вә башгаларынын адларыны чәкмәк олар ки, бунлардан да сонунчусу, әслән түрк олан Чөвһәри өз ислаһатларында даһа ирәли кедәрәк Хәлилин җаратдыгы әсли тәф'иләләр сырасындан мөф'Улаҗү әсли тәф'иләсини атмагла-јанашы, ејни заманда әрәб әрузунун бәһрләринин саҗыны 16-дан 12-җә ендирмишдир³³ (29,37). Амма ону да геҗд етмәк ла-зымдыр ки, бу нәзәриҗәләрин неч бири чидди гәбул олун-мамыш, елмдә өз ардычыларыны тапмамышдыр. Лакин X-XI әсрләрдән е'тибарән Хәлилин әрәб ше'ри вә вәзни һаггында пеҗгәмбәрчәсинә дедији фикирләр поезијада вә елмдә тәсдиг олундуғу үчүн Хәлилин нәзәриҗәси артыг неч кимдә шүбһә доғурмур вә һамы тәрәфиндән демәк олар ки, җәдилликлә гәбул едилirdи.

Беләликлә, Хәлил ибн Әһмәддән сонра жүзләрлә алим-Мазини³⁴, Сичистани³⁵, Ибн Кеҗсан³⁶, Ибн әс-Сәррач³⁷, Ибн Әбд Рәббих³⁸, Зәччачи³⁹, Саһиб бин Әббад⁴⁰, Ибн Чинни⁴¹, Хәварәзми⁴², Әбул Әла Мәәрри⁴³, Ибн Рәшиг⁴⁴, Хәтиб Тәб-ризи⁴⁵, Зәмәхшәри⁴⁶, Сәккаки⁴⁷, Хәзрәчи⁴⁸, Әндәлүси⁴⁹, Ибн Һачиб⁵⁰, Нәсирәддин Гуси⁵¹ вә онларла башгаларынын-адлары бурада әкилән вә әкилмәҗән алимләри хатырлатмаг олар